

Przemysław Nowogórski

Biblijna Betsaida w świetle współczesnych badań

Collectanea Theologica 70/1, 25-36

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI, WARSZAWA

BIBLIJNA BETSAIDA W ŚWIETLE WSPÓŁCZESNYCH BADAŃ

Et-Tell, wzgórze położone 2 km na północ od wybrzeży Jeziora Genezaret, stanowi obecnie jedno z najciekawszych stanowisk archeologicznych w północnym Izraelu. Miejsce to identyfikowane jest z wymienianą w Nowym Testamencie Betsaidą. Identyfikacja ta, choć coraz powszechniej przyjmowana, nadal budzi pewne wątpliwości i zastrzeżenia. Brak bowiem znalezisk, np. inskrypcji, które rozwiązałyby ten problem jednoznacznie. Prowadzone na wzgórzu od trzynastu lat badania archeologiczne i geologiczne wykazały funkcjonowanie tu miasta obronnego już od okresu żelaza, natomiast stałego osadnictwa aż do czasów rzymskich. Od 1998 r. w badania międzynarodowego konsorcjum włączyła się również polska misja archeologiczna, rozpoczynając tym samym pierwsze polskie wykopaliska w Izraelu.

Sama nazwa „Betsaida” oznaczająca „dom rybaka” określa charakter miasta – osady rybackiej. Potwierdzają to również liczne znaleziska ciężarków do sieci rybackich.

Początki stałego osadnictwa można umieścić w X w. p.n.e. Odkryte systemy obronne z tego okresu przypisuje się miastu Geszuritów, tworzących niewielkie aramejskie królestwo na wschodnim brzegu Jordanu u podnóża Wzgórz Golan¹. Zasadniczy rozwój i znaczenie Betsaidy przypada na czasy rzymskie. Najbardziej znana jest z opisu wydarzeń ewangelicznych. W Betsaidzie i jej okolicach miał przebywać i czynić cuda Jezus. Miasto znalazło się obok Korazain i Kafarnaum wśród miast tzw. przeklętych przez Jezusa (Mt 11,20-25; Mk 6,45. 8,22; Łk 9,10. 10,13-15; J 1,44. 12,21)². O Betsaidzie wspomina również Józef Flawiusz –

¹ Na temat Geszuritów: B. Mazar, *Geshur and Maccah*, *Journal of Biblical Literature*, 80(1961), s. 16-28.

² Zagadnienia identyfikacji et-Tell z Betsaidą wymienianą w Nowym Testamencie porusza szczegółowo: M. Appold, *The Mighty Works of Bethsaida: Witness of the New Testament and Related Traditions*, w: *Bethsaida, A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, t. I, Kirksville, Missouri 1995, s. 229-242; oraz H.-W. Kuhn, *Bethsaida in the Gospels: The Feeding Story in Luke 9 and the Q Saying in Luke 10*, w: *tamże*, s. 243-254.

BJ 2,98 i 168 oraz *Antiq.* 18,2 i 28. Pliniusz Starszy w *Historii Naturalnej* (NH 5.15.71) nazywa Betsaidę czarującym miastem nad Jeziorem Genezaret, podobnie określa ją znany starożytny geograf Klaudiusz Ptolemeusz (II w. n.e.). Niejasno natomiast wypowiadają się źródła rabinackie³. Niezwykle ważna dla identyfikacji jest uwaga, że na temat Betsaidy milczy tradycja wczesnochrześcijańska. Przecież niemal wszystkie miejsca związane z życiem i działalnością Chrystusa otaczane były szczególnie czcią, a od IV w. upamiętniano je także kościołami. Sytuacja w Betsaidzie nie jest jasna w tym względzie.

Po raz pierwszy zwrócono ponownie uwagę na ruiny miasta w pierwszej połowie XIX w. To właśnie znany podróżnik Edward Robinson jako pierwszy powiązał ruiny et-Tell z biblijną Betsaidą⁴. Jednak nieco później, w 1880 r., niemiecki badacz Gerhard Schumacher, wychodząc z założenia, że teksty z czasów rzymskich mówią przede wszystkim o osadzie rybackiej, zaproponował lokalizowanie Betsaidy w miejscu zwanym el-Aradż, leżącym około 1,5 km na północ od współczesnego brzegu Jeziora Genezaret. Kilka lat temu pojawiły się także propozycje umieszczenia Betsaidy w miejscu leżącym również w lagunie Jordanu na wschód od el-Aradż, zwanym el-Massadiye⁵.

W 1987 r. rozpoczął się program badawczy „Bethsaida Excavations Project” zainicjowany przez Uniwersytet Nebraska w Omaha. W rok później rozpoczęto prace wykopaliskowe. Do programu przystąpiło kilka instytucji naukowych ze Stanów Zjednoczonych A.P., Europy i Izraela, tworząc konsorcjum badawcze. W 1997 r. rozpoczęły się przygotowania organizacyjne polskiej grupy w ramach BEP, tworzonej przez Uniwersytet Łódzki i Akademię Teologii Katolickiej w Warszawie. W rok później część członków misji polskiej prowadziła wykopaliska wspólnie

³ Ten problem stanowi osobne zagadnienie i w tym miejscu nie będę wchodził w szczegóły.

⁴ Na temat identyfikacji Betsaidy por. R. Arav, *New Testament Archaeology and the Case of Bethsaida*, w: *Arbeiten zur Geschichte des Antike Judentums und des Urchristentums*, Köln 1999, s. 79-80; H.-W. Kuhn, R. Arav, *The Bethsaida Excavations: Historical and Archaeological Approaches*, w: B.A. Pearson, *The Future of Early Christianity, Essays in Honor of Helmut Koester*, Minneapolis 1993, s. 77-80.

⁵ Szczególne miejsce w dziejach poszukiwań Betsaidy zajmują badania rybaka galilejskiego, pasjonata archeologii okolic Jeziora Galilejskiego, Mendela Nuna (emigranta z Polski). Jest on zwolennikiem identyfikacji el-Aradż jako miejsca biblijnej Betsaidy. W samym el-Aradż odnaleziono wiele detali architektonicznych, kapitele korynckie i nadproża. Świadczą one o obecności tam jakiejś nieokreślonej dotychczas budowli. Badania sondażowe nie wykazały obecności warstwy kulturowej. Nie były one jednak kompleksowe i nie wykluczają takiej możliwości. Znaleźiska z el-Aradż znajdują się obecnie w lapidarium na terenie kibucu En Gev, na wschodnim brzegu Jeziora Genezaret, gdzie mieszka M. Nun.

z misją amerykańską, natomiast w 1999 r. już samodzielnie na wybranym przez siebie odcinku określanym jako rzymska świątynia.

W ciągu dwunastu sezonów badawczych udało się ustalić ewentualny zasięg miasta, etapy jego rozwoju, reprezentatywną zabudowę. Wśród znalezisk ruchomych przeważa ceramika, datowana od okresu żelaza (a nawet sporadycznie od późnego brązu) po okres bizantyński, jeden ostrakon z trzyliterową inskrypcją, fragmenty figurek oraz dające się odczytać trzy monety Heroda Filipa, a także fragmenty trudnych do identyfikacji przedmiotów metalowych i innych⁶.

Betsaida w okresie żelaza

Na podstawie badań archeologicznych można umieszczać początki Betsaidy (et-Tell) w X w. p.n.e. Być może zajmowało ono teren całego wzgórza około 200 x 400 m. Miasto odgrywało ważną rolę leżąc na szlakach komunikacyjnych i handlowych z Kanaanu do Syrii. Niewątpliwie takie usytuowanie sprzyjało rozwojowi. Mogą o tym świadczyć odsłonięte pozostałości fortyfikacji i zabudowy z tego okresu. Już w IX w. p.n.e. Betsaida padła ofiarą najazdu aramejskiego, prawdopodobnie Ben Hadada z Damaszku⁷. Ślady zniszczenia można zaobserwować w południowej części wzgórza (obszar A). Miasto podniosło się z chwilowego upadku. Całkowite zniszczenie przypada na drugą połowę VIII w. p.n.e. i wiąże się z najazdem asyryjskiego króla Tiglat Pilesera III w 732 r. p.n.e. Zniszczono wówczas bramę i mury miejskie, a także zabudowę mieszkalną. Prawdopodobnie zahamowało to osadnictwo na co najmniej cztery wieki⁸.

Do najbardziej interesujących odkryć datowanych na okres żelaza należą: brama miejska z towarzyszącym jej miejscem kultowym oraz tzw. pałac – budowla w typie *bit hilani*, położony przy dość dużym placu⁹.

System bramny Betsaidy jest największym ze znanych dotychczas na terenie Izraela, datowany na okres żelaza. Jej wymiary wynoszą 17 x 30 m. Wzniesiono ją z dużych, słabo obrobionych kamieni bazaltowych¹⁰. Mury

⁶ Por. H.-W. Kuhn, R. Arav, *The Bethsaida Excavations*, s. 77-106.

⁷ W tym samym czasie zniszczone zostało Hacor, zob. A. Ben Tor, D. Ben Ami, *Hazor and the Archaeology of the Tenth Century B.C.E.*, *Israel Exploration Journal* 48 (1993), s. 1-2.

⁸ Na temat najazdu Tiglat Pilesera III: H. Tadmor, *The Inscriptions of Tiglath Pileser III king of Assyria*, Jerusalem 1994.

⁹ H. Frankfort, *The Art and Architecture of Ancient Orient*, New Haven, London 1996, s. 282-290.

¹⁰ Należy zaznaczyć, że całość budowli Betsaidy niezależnie od okresu wznoszona była z miejscowego budulca: bazaltu.

bramy zachowały się do wysokości trzech metrów. Reprezentuje ona typ bram powszechnie wznoszonych na terenie Kanaanu w okresach późnego brązu i żelaza: po dwie podłużne izby umieszczone naprzeciw siebie, po obu stronach właściwego korytarza komunikacyjnego. Integralnym elementem bramy były dwie kamienne wieże wzniesione na zewnątrz murów. Zarówno korytarz bramny jak i plac przed bramą wybrukowano dużymi kamieniami. Elementem odsłoniętym *in situ* tylko w Betsaidzie jest kamienny próg pośrodku linii zewnętrznej korytarza, wystający 30 cm ponad bruk. Służył on jako oparcie i blokada dla wrót. Boczne izby były niemal jednakowej wielkości – około $11 \times 3,7$ m. Znalezione w nich ślady spalonego zboża mogą świadczyć o tym, że wykorzystywano je jako magazyny¹¹. W bezpośrednim sąsiedztwie bramy z zewnątrz od strony północnej odsłonięto 80-centymetrowej wysokości kamienne podium, na które prowadziły dwa stopnie. Całość zbudowano z bazaltowych w miarę regularnie obrobionych bloków. Na szczycie podium znajdował się bazaltowy płaski prostokątny basenik o wymiarach 69×50 cm. Za nim ustawiona była kamienna dekorowana stela, która zapewne w czasie najazdu Tiglat Pilesera III została przewrócona, upadła na basen i rozbiła się na pięć fragmentów¹². Obiekt ten stał się przyczyną ożywionych dyskusji naukowych. Stela o wymiarach: wysokość – 1,15 m, szerokość – 59 cm, grubość – 31 cm, zaokrąglona u góry. Ozdabia ją mocno zgeometryzowane teriomorficzne przedstawienie zwierzęcia. Uwagę zwraca łeb w typie *bos taurus* (choć nieco długie są tu uszy niż dla tego typu ikonograficznego). Podobne przedstawienia można odnaleźć w regionie syryjskiego Haranu, co przyczynia się do bardziej prawdopodobnej interpretacji ikonologicznej, jak też do datowania obiektu¹³.

Dwie inne kamienne stele ustawiono po obu stronach bramy. Stele metrowej wysokości miały gładko opracowaną powierzchnię frontalną, ale są całkowicie pozbawione dekoracji.

¹¹ Wstępny raport na temat wykopalisk na terenie bramy, zob.: R. Arav, *Bethsaida 1996-98*, IEJ, 1999, s. 130-132.

¹² R. Arav, *The New Testament Archaeology*, s. 132 i 134.

¹³ Tamże, s. 134. Ponadto na temat interpretacji ikonologicznej steli: M. Burnett, O. Kee l, *Mond, Stier und Kult am Stadttor. Die Stelle von Bethsaida (et-Tell) Unter Mitarbeit von Stefan Munger* [Orbis Biblicus et Orientalis 161], 1998.

Betsaida hellenistyczno-rzymska

Ponowne zasiedlenie wzgórza nastąpiło najprawdopodobniej w III w. p.n.e.¹⁴. Można przypuszczać, że związane to było z ożywieniem gospodarczym regionu w czasach Lagidów. Betsaida staje się wówczas osadą rybacką. Trudno jednoznacznie stwierdzić czy już od III w. p.n.e. odradza się jako miasto otoczone murami i jaki zajmowała obszar. Szczególny rozwój przypada na czasy panowania tetrarchy Heroda Filipa, syna Heroda Wielkiego (6 p.n.e. – 34 n.e.), panującego w północnej części Transjordanii. Betsaida stała się wówczas jednym z najważniejszych miast tetrarchii Filipa. Józef Flawiusz określił je terminem „wieś” (*kome*) przed podniesieniem do rangi *polis* przez Filipa. Jednocześnie nadano jej nazwę Julias, na cześć żony Augusta i matki cesarza Tyberiusza, Liwii-Julii. Według Flawiusza po śmierci Filipa w 34 r. n.e. jego ciało zostało złożone w bogatym grobowcu w Julias.

W czasie Pierwszej Wojny Żydowskiej (66 – 73 r. n.e.) Betsaida-Julias została zdobyta przez wojska rzymskie już w drugim roku wojny (67 r.). Być może już wówczas albo ją zburzono albo mocno podupadła. Może to w tym czasie osadnictwo ze wzgórz przeniosło się bliżej brzegu jeziora. Być może już wcześniej, w I w. p.n.e i I w. n.e. były jakby dwa miasta: górne, na wzgórzu, będące centrum religijnym i ekonomicznym, oraz dolne (właśnie bliżej jeziora), będące dzielnicą rybaków i rzemieślników. Są to jednak hipotezy, których potwierdzenie lub zaprzeczenie mogą przynieść kolejne lata badań. W tym miejscu rodzi się również pytanie, dlaczego Betsaida nie znalazła się w tradycji wczesnochrześcijańskiej. Należy przyznać, że jest to dość wyjątkowy przypadek. Trudno ustalić końcową datę funkcjonowania miasta. Nastąpić to mogło na przełomie I i II w. n.e. Mimo to ruiny odwiedzane były przez beduinów. Świadczą o tym groby beduińskie. Dotychczas odnaleziono ich ponad 300. Nie da się jednak dokładnie ich datować.

Z omawianego okresu hellenistyczno-rzymskiego archeologicznie potwierdzono zabudowę mieszkalną oraz obiekt o nieznanym przeznaczeniu, zwany rzymską świątynią, eksplorowany w 1999 r. przez polską misję. Osadnictwo z okresu hellenistycznego i wczesnorzymskiego koncentrowało się w środkowej i północnej części wzgórza (obszary B i C). Prawdopodobnie odbudowany i ponownie zamieszkaný został pałac w typie *bit hilani*¹⁵. Najbardziej charakterystyczne dla architektury

¹⁴ R. Arav, *The New Testament Archaeology*, s. 81.

¹⁵ *Tamże*, s. 82.

mieszkalnej tego okresu są dwa domy: tak zwany dom handlarza winem i dom rybaka. Oba obiekty reprezentują bardzo rozpowszechniony w okresie hellenistycznym typ domów z centralnie umieszczonym prostokątnym dziedzińcem i zgromadzonymi wokół niego izbami mieszkalnymi. Dziedziniec stanowił źródło światła i wentylacji, ale niekiedy na nim koncentrowało się życie mieszkańców. Przy wschodnim boku dziedzińca znajdowały się *triclinium*, kuchnie i pomieszczenia gospodarcze, przy północnym zaś pokoje prywatne. W związku z obecnością jednego dziedzińca, określane są niekiedy w literaturze przedmiotu terminem „dom pojedynczy”. Nie można jednak przyrównywać roli dziedzińców bethsaidzkich do typowego rzymskiego *atrium*. Nie zaobserwowano bowiem pozostałości kolumn otaczających dziedziniec czy posadzek mozaikowych¹⁶. Domy Betsaidy wzniesiono ze słabo obrobionych bloków bazaltowych łączonych zaprawą z gliny. Szerokość ścian wahała się w granicach 70 cm. Z taką tradycją budowlaną mamy do czynienia na całym obszarze wokół Jeziora Genezaret. Można ją zaobserwować w Tel Anafa, mieście położonym nieco na północ od Betsaidy¹⁷, w Gamli¹⁸ czy Kafarnaum¹⁹, w przypadku budowl i przełomu er. Być może kolejne sezony archeologiczne odśłonią w Betsaidzie kolejne przykłady tego typu zabudowy.

Rzymska świątynia

W 1999 r. polska grupa archeologiczna w ramach konsorcjum „Bethsaida Excavations Project”, przeprowadziła badania archeologiczne na odcinku zwanym rzymską świątynią. Polską misję tworzy Pracownia Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Łódzkiego i Katedra Archeologii Palestyny Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (dawniej Akademia Teologii Katolickiej). W pracach w 1999 r. udział brali: Ilona Skupińska-Lovset (UŁ), członek Kolegium Dyrektorów Konsorcjum „Bethsaida Excavations Project”, Przemysław Nowogórski, Elżbieta Makowiecka, Paweł Federak (ATK)²⁰.

¹⁶ Uwagę na powiązania funkcjonalne dziedzińca we wschodnich domach hellenistyczno-rzymskich z rzymskim *atrium* zwrócił D.S. Roberts, *Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1969, s. 297-321.

¹⁷ *Tel Anafa*, w: NEAEHL, Jerusalem 1993, t. 4, s. 58-61.

¹⁸ *Gamala*, tamże, t. 2, s. 459-463.

¹⁹ V. Corbo, *Cafarnaon. Gli edefici della Citta*, Gerusalemme 1975.

²⁰ Tym samym jest pierwsza polska misja w Izraelu. O jej planach: P. Nowogórski, *Początek polskich badań archeologicznych w Bethsaidzie*, *Studia Judaica*, 1(3) 1999, s. 125-126.

Świątynia rzymska i mauzoleum Heroda Wielkiego to najbardziej interesujące i poszukiwane w Betsaidzie obiekty. Niestety na pozostałości mauzoleum nie natrafiono, bardzo wątpliwa jest również interpretacja badanego przez polską misję obiektu jako świątynię kultu cesarskiego²¹.

Sam fakt podniesienia Betsaidy-Julias do rangi *polis* oraz zależność tetrarchii Heroda Filipa od Rzymu nasuwa konieczność obecności świątyni w mieście. Gdzie jednak mogła się znajdować? Za taką budowlę uznano obiekt położony w południowej części wzgórza (obszar A) na dawnej zabudowie z okresu żelaza. Na podstawie wcześniej przeprowadzonych badań powierzchniowych i sondaży archeologicznych wokół obiektu w czasie początkowych prac na wzgórzu na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, a więc bez udziału polskiej misji, narysowany został jej plan wzorowany na typowo greckich świątyniach (co budzi pewne zastrzeżenia) z antami, kwadratowym pronaosem, prostokątnym naosem i leżącym za nim opistodomosem oraz opisano ją jako miejsce kultu cesarskiego²².

Wyniki polskich badań zasadniczo weryfikują starą interpretację. Kamienna konstrukcja poddana eksploracji przez polską misję nie jest łatwym obiektem badań i interpretacji. Położona jest w najwyższym punkcie wzgórza na starszej zabudowie z X-VIII w. p.n.e. Ani wątki murów ani luźne znaleziska nie dają jednoznacznej możliwości odczytania jej charakteru i funkcji. Na badany obiekt składają się dwa mury na linii wschód – zachód, o długości około 20 m (mur północny A1 i mur południowy A2)²³ wzniesione z dużych nieregularnych bloków bazaltowych, łączonych zaprawą glinianą. Pomiędzy murami powstała przestrzeń, trudno powiedzieć czy było to jakieś pomieszczenie, o szerokości (w przybliżeniu) 6 m. Szerokość obu murów oscylowała w granicach 80 cm. Mur północny swoim krańcem wschodnim zachodzi na zachodnie pomieszczenie bramy z okresu żelaza, natomiast jego kraniec zachodni wyraźnie nakłada się na prostokątnie usytuowany w stosunku do niego mur z okresu żelaza (A3). Mur A2 kończy się od strony zachodniej przy

²¹ Wiele podanych w tej części informacji stanowi wynik własnych badań i obserwacji dokonanych przede mną w czasie wykopalisk. Zostały one skonsultowane z innymi uczestnikami prac, szczególnie z dr Elżbietą Makowiecką, której dziękuję za udzieloną pomoc. Celem niniejszego artykułu nie jest wstępny raport archeologiczny, dlatego nie wchodzę zbyt w szczegóły.

²² Plan taki i opis zamieszcza R. Arav, zob. R. Arav, *The New Testament Archaeology*, s. 85-87 i 93.

²³ W celu łatwiejszego rozeznania się w problematyce, w planie, reprodukowanym na s. 36, wprowadziłem orientacyjne oznaczenia.

wspomnianym murze A3. Przy krańcu wschodnim nie nakłada się on na pozostałości bramy. Nie da się powiedzieć jednoznacznie, czy jest to wynik zniszczenia, czy też nigdy nie było tam jego kontynuacji. Wydaje mi się jednak, że umieszczenie go na planie ogólnym, jako drugiej anty, jest typowym przykładem nadinterpretacji.

Hipotetyczne pomieszczenie P1 o długości 7,5 m ogranicza od zachodu mur A4 o analogicznym wątku jak mury A1 i A2, ale posadowiony o 25 cm wyżej od murów wzdłużnych. Nie zajmował on całej szerokości pomieszczenia, gdyż pomiędzy murem A2 i A3 znajdowało się przejście o szerokości 60 cm, z wyraźnie zaznaczonym kamiennym progiem. Tym samym od strony zachodniej powstało niewielkie wąskie pomieszczenie P2, którego charakter i powiązanie z całą konstrukcją nadal nie są wyjaśnione. Wątek muru A3 zdecydowanie różni się od murów A1, A2, A4. Jest to typowy mur z okresu żelaza. Jego szerokość wynosiła 1,10 m. Dwa zewnętrzne lica wykonano z większych kamieni wygładzonych, a pomiędzy nimi znajdowało się wypełnisko z drobniejszych kamieni.

W murze A1 umieszczone było przejście o szerokości 1 m, zablokowane kamieniami zmieszanyymi z gliną. W czasie polskich prac przejście to odblokowano. O funkcjonowaniu w tym miejscu przejścia świadczą próg o wysokości kilku centymetrów.

Mury A1, A2 i A4 zachowały się do wysokości około 1,5 m. Podłogę w pomieszczeniach P1 i P2 stanowiły warstwy polepy glinianej. W małym pomieszczeniu P2 odkryto ją na całej powierzchni. W profilu północnym i wschodnim zaobserwowano dwie warstwy polepy. Tak samo w pomieszczeniu P1 przy murze A4. Dwie warstwy polepy odsłonięto w narożniku południowo-zachodnim, przy progu wejścia do pomieszczenia P1. Szczególną uwagę zwracają fragmenty polepy odkryte w pobliżu narożnika południowo-wschodniego P1. Łącznie znaleziono tam cztery warstwy polepy. Znajdująca się pomiędzy nimi ceramika, datowana na okres hellenistyczny, pozwoliła w przybliżeniu podać datę budowy murów wzdłużnych. Nie zostało natomiast przebadane zagłębienie w pobliżu narożnika północno-wschodniego. Wypełnia je glina i leżąca baza kolumny. Miejsce to zostanie przebadane w czasie prac w sezonie 2000 r. Z dokonanych obserwacji można wnioskować, że baza kolumny znalazła się tam przypadkowo, spadając z jakiegoś wyżej położonego miejsca. Natomiast glina mogła napłynąć wraz z padającymi deszczami, zmyta również z wyższego miejsca. Tym samym zagłębienie to musiało znajdować się już wcześniej i może nie było przypadkowe. Dalsze badania powinny przynieść rozwiązanie tego problemu.

Niezbyt jasno przedstawia się wschodnia część obiektu. Nie jest pewny przebieg muru A5. W przeciwieństwie do omówionych murów, z tego zachowała się tylko jedna warstwa kamieni do wysokości kilku centymetrów. Nie da się jednoznacznie stwierdzić, czy przebiegał on równoległe do muru A4, czy miał kontynuację do muru A4? Na podstawie obserwacji wątku można go również datować na okres hellenistyczny. W odległości 2,5 m od muru A5 odsłonięto szeroki mur A6 o wyraźnie odmiennym charakterze konstrukcji do murów wzdłużnych. Również i on zachował się do bardzo małej wysokości. Szerokość muru wynosi 2,4 m. Zarysowują się wyraźnie jego lica zewnętrzne i resztki wypełnienia pomiędzy nimi. W czasie badań określony został on jako mur wczesnorzymski. Nie da się natomiast stwierdzić obecności ant. Nie natrafiono także na ślady tynku czy jakiegś dekoracji ścian budowli.

Trudno zgodzić się ze stwierdzeniem, z którym spotkałem się ze strony różnych badaczy obecnych w Betsaidzie, ale wyrażonym także w artykule koordynatora badań na wzgórzu ze strony konsorcjum BEP, Ramiego Arava, że znajdujący się między antami fragment trzonu kolumny jest położony *in situ*. Kamienny bęben stoi na częściowo wygładzonym z wierzchu, a nieregularnym w kształcie kamieniu. Gdyby przyjąć, że jest on *in situ* stanowiłby wówczas element dźwigający konstrukcję fasady budowli lub jakiegokolwiek belkowanie. Podłoże pod kamieniem nie wykazuje takiej stabilności, aby mogło być podstawą dla tak ważnego elementu konstrukcyjnego, jakim jest kolumna. Poza tym, jeśli przyjąć, że istotnie w murze A6 znajdował się wejście, to kolumna musiałaby stać *ipso facto* na jego osi.

Dla jaśniejszego obrazu budowli w przyszłych sezonach konieczne są wykopaliska kompleksowe wokół budynku, zwłaszcza od strony zachodniej i południowej. W minionych latach przeprowadzono tam badania sondażowe, ale nie dały one jeszcze wyjaśnienia. Ważną sprawą będzie przebadanie owalnie zarysowującego się małego placu z brukiem zachodzącego częściowo na mur A2. Powstanie owego bruku wyraźnie kończy funkcjonowanie budynku wzniesionego na murach hellenistycznych.

Po tym dość skróconym i schematycznym opisie eksplorowanej przez polską misję budowli można zastanowić się nad słusznością jej interpretacji jako rzymskiej świątyni kultu cesarskiego. Ewidentny brak rzymskiej warstwy kulturowej, budzi wątpliwości co do funkcjonowania w tym miejscu jakiegś rzymskiej konstrukcji. Być może moja sugestia jest zbyt daleko posunięta. Mury A1 i A2 mogły stanowić fundamenty dla budowli późniejszej. Nie odnaleziono dotychczas pozostałości późniejszej

konstrukcji. Teraz wypada się zastanowić nad problemem rzymskiej świątyni w tym miejscu. Należy zastosować tu porównanie z innymi znanymi świątyniami rzymskimi z terenów najbliższych Betsaidzie, czyli Syrii, Libanu i Palestyny. Nie dysponujemy zbyt szerokim materiałem porównawczym. Brak nadal kompleksowego opracowania tego problemu²⁴. Jednak kilka przebadanych obiektów może stanowić wzór dla podobnej świątyni w Betsaidzie.

Rzymska architektura sakralna na Bliskim Wschodzie odznacza się pełną samodzielnością, uwzględniając lokalne tradycje. Dają się w niej zauważyć wpływy orientalne i hellenistyczne. Z tym oczywiście wiąże się problem, czy architekturę tę należy zaliczać bardziej do hellenistycznego czy raczej italskiego kręgu kulturowego. Na tej płaszczyźnie można zastanawiać się również nad planem budowli.

Wszystkie znane archeologicznie świątynie rzymskie z terenów Syrii i Palestyny zgodnie z tradycją italską wznoszone były na wysokim kamiennym podium, dostępnym od strony frontalnej po monumentalnych schodach. Wśród typów budynków świątynnych można wyróżnić:

– *prostylos* z prostą czterokolumnową fasadą (np. świątynia w Nebi Ham²⁵ czy w Hoessn Niha, na terenie wzgórz Libanu²⁶;

– sześciokolumnową *protasis* z czterema kolumnami frontowymi i dwiema bocznymi przed antami.

Małe świątynie typu *templum in antis* nie miały zewnętrznej peristazy, a tylko dwie kolumny między antami. W licu tylnej ściany antom odpowiadały pilastry umieszczone na narożnikach. Można jeszcze odnaleźć świątynie w greckim typie peripterosów²⁷ oraz pseudoperipterosów²⁸. We wschodnich peripterosach nie spotyka się opistodomosów, tak ważnego dla architektury klasycznej greckiej elementu w planie świątyni. W jego miejsce natomiast cella miała w głębi adyton, obecny we wszystkich syryjskich budowlach. Był to otwarty kiosk na podwyższeniu, wsparty na kolumnach. W nim mieścił się posąg boga. Pod dayto-

²⁴ Starsze kompleksowe opracowanie tego tematu, ale nadal aktualne to: D. Krencker, W. Zschietzschmann, *Römische Tempel in Syrien*, Berlin-Leipzig 1938. Nowszym opracowaniem może być wspomniana publikacja Roberts'a.

²⁵ Zob. S. Roncevalle, *Notes sur quelques antiquités syriennes*, Revue Archeologique, 1905, I, s. 47.

²⁶ D. Krencker, W. Zschietzschmann, *Römische Tempel*, s. 131.

²⁷ Ten typ reprezentują świątynie w Hoessn Sfiri: zob. *tamże*, s. 20.

²⁸ Reprezentuje go świątynia Zeusa w Hoessn Soleiman oraz w Burkus: *tamże*, s. 92-95.

nem znajdowała się krypta, nie mająca specjalnego znaczenia ani zastosowania kultowego.

Na tak zarysowanym tle można rozpatrywać badany przez polską misję obiekt. Według R. Arava podium dla betsaidzkiej świątyni miały stanowić ruiny wcześniejszych budowli, a konkretnie zasypana brama z okresu żelaza²⁹. Czy jednak w reprezentacyjnym mieście tetrarchii nie zastosowano podstawowych reguł i tradycji?

Wątpliwy wydaje się plan budowli. Należy odrzucić wzór grecki (z pronaosem i opistodomosem), ale nie można jednoznacznie uznać, że była to świątynia *templum in antis*. Nie potwierdzona jest obecność anty południowej, wątpliwości nasuwa również anta północna. Problem umieszczenia kolumny na osi budynku sygnalizowałem już wcześniej. Nie wiadomo, w jakim celu i kiedy wzniesiono mury A5 i A6 – czy miały one dzielić, czy zamykać jakieś pomieszczenia. Mury A1 i A2 mogły stanowić fundament dla budynku wzniesionego wyżej. W tym celu zablokowano kamieniami przejście w murze północnym. Nie odnaleziono dotychczas jakichkolwiek pozostałości owej hipotetycznej budowli.

Na zakończenie tych rozważań można wspomnieć jeszcze o wymiarach. Cella „świątyni” betsaidzkiej byłaby bardzo wąska. Znane świątynie z terenów Syrii miały celle o szerokości w granicach 10 m. Najbliższa szerokością jest świątynia w Zekweh, w której szerokość celli wynosiła 5,8 m.³⁰

Badany przez polską misję w 1999 r. obiekt nasuwa, jak widać, bardzo dużo wątpliwości, pytań i niewiadomych. Tym bardziej staje się on ciekawy dla dalszych badań. Być może przyniosą one rozwiązania i dadzą odpowiedź na zasadnicze pytania.

Przemysław NOWOGÓRSKI

²⁹ R. Arav, *The New Testament Archaeology*, s. 82-83.

³⁰ Świątynia w Zekwah na zachodnim stoku północnego Hermonu, stanowi ogromnie interesujący dla Betsaidy materiał porównawczy. Pierwotny stan budowli zachował się z bardzo niewielkimi zmianami, głównie dzięki wykorzystywaniu jej jako budynku mieszkalnego. Świątynia stanowi typ prostylosu, z czterema kolumnami w pronaosie, którego głębokość wynosiła 2,24 m. Nie miała ona ani schodów ani podium. Długość celli 10 m, a szerokość 5,8 m (O. Krencker, W. Zschietzschanmn, *Römische Tempel*, s. 198.). Podobną małą świątynią *templum in antis* była świątynia w Akraha (region Wzgórz Hermonu) – 12 x 7 m, ale mająca kamienne podium i schody. W obu przypadkach identyfikacja tu świątyń rzymskich nie następuje z powodu trudności.

PRZEMYSŁAWNOWOGÓRSKI

